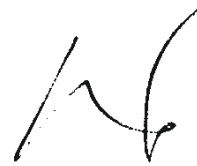

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

МІЩАНИН ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 94(477.87) "1944/1950":323.2

РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ 1944-1950 рр.

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Ужгород – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
ОФІЦІНСЬКИЙ РОМАН АНДРІЙОВИЧ

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
БАРАН ВОЛОДИМИР КІНДРАТОВИЧ,
Східноєвропейський національний університет
ім. Лесі Українки, МОН України,
завідувач кафедри нової та новітньої історії України;

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
ВІДНЯНСЬКИЙ СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин і
зовнішньої політики України;

доктор історичних наук, професор,
СТАРОДУБЕЦЬ ГАЛИНА МИКОЛАЇВНА,
Житомирський державний університет
ім. Івана Франка, МОН України,
завідувач кафедри всесвітньої історії.

Захист відбудеться 31 травня 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 61.051.04 у ДВНЗ «Ужгородський національний університет» за адресою: 88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (88000, м. Ужгород, вул. Університетська, 14).

Автореферат розісланий "26" квітня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

О.І. Свеженцева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Вступ радянських військ на Закарпаття восени 1944 р. мав амбівалентні історичні наслідки. Паралельно із ліквідацією угорської окупаційної влади і витісненням чехословацької адміністрації починаються масштабні трансформації різнопланового значення, котрі торкнулися всіх без винятку сторін державно-політичного життя і визначили спрямованість суспільних процесів у регіоні майже на півстоліття. Швидкоплинна процедура возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною одразу ж супроводжувалася стартом радянзації, тобто всебічного і всеохопного переформатування різних сфер суспільного життя за усталеними взірцями соціалістичної модернізації, хоча й адаптованими до місцевих умов.

Радянizaційні заходи, їхній суперечливий зміст, форми реалізації та глибинні наслідки привертають особливу увагу сучасних дослідників. Цей інтерес зумовлений як науково-пізнавальними, так і практичними мотивами. Охопивши життя принаймні двох поколінь краян, радянизація серйозно позначилася на соціальних, етнокультурних, ментально-психологічних характеристиках регіональної спільноти, господарських структурах і відносинах власності, вкоренилася у колективній та індивідуальній пам'яті, утруднюючи і уповільнюючи цивілізаційні перетворення в сучасній Україні.

Актуальність дослідження обумовлена низкою чинників. По-перше, доволі поверховими уявленнями про події на Закарпатті повоєнного десятиліття у суспільній свідомості та науковому дискурсі. Протягом нетривалого часу край пережив два радикальні перевороти: превентивну радянизацію в умовах квазідержавного утворення Закарпатська Україна (1944-1945) та тотальну радянизацію вже у статусі Закарпатської області УРСР (1946-1950). Їх об'єктивні відмінності у науці ще не були прояснені. По-друге, міждисциплінарне прочитання та інтерпретація змісту і сенсів перетворень на Закарпатті 1944-1950 рр. повинні сприяти успішній дерадянизації історичної свідомості населення сучасної України. По-третє, сформовано чіткий суспільний запит на дослідження радянизації Закарпаття, що відбувалася нелінійно, мала помітну регіональну специфіку при збереженні аксіоматичних підвалин схеми «побудови соціалізму».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової проблематики, яку розробляла кафедра історії України Ужгородського національного університету. Вона є результатом розробки одного з аспектів комплексної кафедральної теми «Суспільно-політичний розвиток українських земель у IX-XXI ст.», номер державної реєстрації 0115U004631.

Головна мета дослідження – розкрити об'єктивні та суб'єктивні чинники формування, механізми реалізації, історичні наслідки радянизації Закарпаття протягом 1944-1950 рр.

Досягненню цієї мети слугують конкретні **наукові завдання**, передусім аби:

✓ встановити ступінь дослідженості проблеми, представивши концептуальні пояснювальні моделі радянизації Закарпаття;

✓ увести до наукового обігу нові джерела, зокрема архівні та усноісторичні;

✓ обґрунтувати співвідношення, сутність, доцільність застосування понять «визволення», «возз'єднання», «радянська»;

✓ з'ясувати передумови і причини появи квазідержавного утворення Закарпатська Україна;

✓ виявити вплив зовнішньополітичних чинників на ситуацію в Закарпатській Україні до і після укладення радянсько-чехословацького договору 29 червня 1945 р.;

✓ охарактеризувати результати і наслідки соціально-економічної політики Закарпатської України, передусім земельної реформи;

✓ дослідити культурні, освітні, національні, релігійні ініціативи керівництва Закарпатської України;

✓ прослідкувати політичні зміни в умовах тотальної радянської Закарпатської області протягом 1946-1950 рр.: адміністративні та ідеологічні заходи, підбір і розстановку кадрів, організацію та проведення виборчих кампаній;

✓ простежити вплив центральних партійних і державних органів СРСР та УРСР на проведення суспільних перетворень у Закарпатській області (1946-1950);

✓ показати внесок місцевої номенклатури у втіленні радянської краю;

✓ довести роль колективізації як найважливішого фактору кардинальної зміни господарського механізму і суспільних відносин на Закарпатті;

✓ уточнити регіональні варіанти втілення програми «культурної революції» у тодішньому форматі «ждановщини»;

✓ відобразити соціальну динаміку і релігійну ситуацію на Закарпатті 1946-1950 рр.;

✓ узагальнити чисельні факти про спротив радянській Закарпаття у формах національно-визвольного руху, антирадянських виступів, зокрема опору примусовій колективізації;

✓ використати усноісторичні методики для створення стереоскопічної картини радянської Закарпаття;

✓ порівняти спільне й особливе в радянській Закарпаття, інших західних регіонів СРСР і країн Центрально-Східної Європи;

✓ виокремити теоретичний та прикладний аспекти вивчення проблеми.

Об'єктом наукового дослідження є політичні, соціальні, економічні, культурні та релігійні процеси в історико-географічному регіоні Закарпаття у переломний період 1944-1950 рр.

Предмет дослідження – напрямки, складові, механізми, наслідки превентивної та тотальної радянської Закарпаття, а також відповідна стратегія і тактика державної та партійної влади СРСР та УРСР та її місцевих органів.

Хронологічні межі дисертаційної роботи охоплюють період від жовтня 1944 р., коли на Закарпаття вступили радянські війська, і до грудня 1950 р., коли пройшли вибори до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР,

місцевих рад, а регіон повноцінно інтегровано в СРСР. При цьому йдеться про дві хвилі радянзації: превентивну (1944-1945) і тотальну (1946-1950).

Географічні межі дослідження охоплюють межі Закарпатської області України відповідно до адміністративно-територіальних особливостей вказаного періоду. Одночасно у порівнянні розглядаються історичні процеси в інших західних регіонах СРСР, а також країн Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ), де після Другої світової війни у сфері радянського впливу відбулись аналогічні процеси.

Головними **методологічними** принципами дисертаційного дослідження є наукова об'єктивність, історизм, історичний плюралізм, поєднання цивілізаційного і стадіального підходів до вивчення процесу радянзації Закарпаття 1944-1950 рр.

Вивчення державно-правових і суспільних перетворень на Закарпатті 1944-1950 рр. здійснене на наступних світоглядних засадах. По-перше, осмислено зміст і наслідки «ленінського плану будівництва соціалізму», що, попри стрімкий ріст кількісних показників у промисловості, сільському господарстві, соціальній та культурній сферах, призвів до деградації краю внаслідок знищення інституту приватної власності, пролетаризації селянства, ментально-ціннісних деформацій. По-друге, заперечено пізнавально нікчемний підхід у формі «зміни полярності», коли оцінки механічно перелицьовані з «плюса» на «мінус», тобто з позитивної трактовки на негативну. По-третє, Закарпаття повоєнного періоду складно висвітлити під кутом історичного фаталізму, як безальтернативну невідворотність і «закономірність» тоталітарних перетворень. Одночасно радянзацію Закарпаття варто досліджувати на засадах інтелектуальної свободи як етичної константи.

Методи дослідження органічно пов'язані з метою, об'єктом, предметом і пізнавальними завданнями дисертації. Багатогранність проблеми, що відбиває багатоаспектність суспільно-історичного буття, зумовила необхідність міждисциплінарного підходу, з використанням дослідницького інструментарію не тільки окремих дисциплінарних зрізів гуманітаристики (історії, культурології, релігієзнавства, етнології), але й суспільних наук – політології, економіки, права, статистики.

Пропоноване дослідження має системний і комплексний характер, поєднує загальнонаукові методи (структурно-функціональний, структурно-системний, аналізу і синтезу, опису й узагальнення) з прикладними методиками вивчення політичної, соціальної, економічної, культурної історії. Застосовано також спеціальні науково-історичні методи:

✓ історико-порівняльний – для компаративного аналізу процесів радянзації різних сфер суспільного життя на Закарпатті з аналогічними процесами соціалістичної модернізації в Західній Україні, Західній Білорусі, Прибалтиці, ЦСЄ;

✓ історико-генетичний – для встановлення історичної обумовленості еволюції державних утворень у регіоні, насамперед виникнення квазідержавної Закарпатської України як перехідного феномену на шляху до унітарної держави з тоталітарним режимом;

✓ історико-типологічний – для виявлення взаємозв'язку загальних і регіональних чинників радянської Закарпаття, спільного й відмінного щодо інших об'єктів порівняння;

✓ історико-системний метод – для забезпечення структурної цілісності дослідження процесу радянської Закарпаття, отримання обґрунтованих узагальнень і висновків із врахуванням фактору цілісності суспільної системи.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у наступному:

• *вперше в сучасній українській історіографії:*

✓ проведено комплексне вивчення процесу радянської Закарпаття у контексті повоєнної політики СРСР на основі теорії перехідних періодів і системних суспільних змін з раціональним поєднанням конкретизації та узагальнення;

✓ відображено унікальні історичні особливості превентивної радянської у квазідержавному утворенні Закарпатська Україна через призму підготовчих та адаптаційних процедур щодо входження до складу УРСР;

✓ простежено відлуння процесів радянської в історичній пам'яті сучасних мешканців краю;

✓ введено до наукового обігу нові джерела з фондів центральних і регіональних архівів України, опрацьовано документи різної географічної локалізації – державного, регіонального, місцевого рівнів.

• *вдосконалено:*

✓ пояснення об'єктивних і суб'єктивних чинників радянської краю та деталізовано характеристику форм і механізмів її реалізації;

✓ розуміння пріоритетів у процесі утвердження радянської влади в Закарпатській області: формування місцевої виконавчої вертикалі з включенням до єдиної системи владних органів усього Союзу РСР, організація і проведення виборів союзного, республіканського і місцевого рівнів;

✓ існуючі пояснювальні моделі аграрних перетворень, зокрема встановлено генетичний зв'язок зрушень у закарпатському селі протягом 1944-1950 рр., а саме реформування відносин в аграрному виробництві у контексті земельної реформи Народної Ради Закарпатської України (далі – НРЗУ) та суцільної колективізації сільського господарства Закарпатської області у добу тотальної радянської;

✓ характеристику процесу поширення радянської масової культури через специфічну кадрову політику, мережу профільних закладів культури, колективи художньої самодіяльності та інші інституції;

✓ реконструкцію подій національно-визвольної боротьби, а також картину антирадянських та антиколгоспних настроїв населення, відбиту в усній історії та архівних джерелах;

• *знайшли подальший розвиток:*

✓ об'єктивний аналіз діяльності НРЗУ й Комуністичної партії Закарпатської України (далі – КПЗУ) в 1944-1945 рр., політики центральних і регіональних державних і партійних органів СРСР та УРСР у краї протягом 1946-1950 рр.;

✓ з'ясування ролі цензури, пропаганди, агітації та інших інструментів ідеологічної політики в утвердженні радянського ладу, передусім в аспекті формування світогляду, що відповідав новим суспільним реаліям;

✓ дослідження амбівалентних результатів освітніх новацій – безкоштовного всеохопного навчання рідною мовою, відкриття університету, що здійснювалось на тлі ідеологізації повсякденного життя, залучення педагогів до агітаційно-пропагандистських заходів тощо;

✓ висвітлено джерелознавчі аспекти вивчення репресивних заходів у регіоні за національною ознакою – депортації німецького та угорського населення каральними органами СРСР;

✓ характеристика специфіки державно-церковних відносин, зокрема перехід православ'я від юрисдикції Сербського патріархату до Московського, ліквідація греко-католицької церкви, тоталітарні методи впливу на поліконфесійну ситуацію в краї;

✓ критичний аналіз напрацювань з проблем радянзації Закарпаття.

Практичне значення дослідження. Його результати дозволяють комплексно підійти до розв'язання низки питань регіональної історії, зокрема щодо соціальних та економічних перетворень у закарпатському селі 1944-1950 рр., переформатування соціальної структури і соціальних зв'язків, державно-церковної політики, культурного життя та суспільної ментальності. Їх можна використати в навчальному процесі при викладанні історії України, всесвітньої історії, спецкурсів з українознавства та історичного краєзнавства у закладах вищої та загальної середньої освіти, підготовці підручників і навчальних посібників.

Основні положення дисертації пройшли апробацію під час викладання її автором спецкурсу «Аграрна політика на Закарпатті 1944-1950 рр.» (2008-2012) та дисципліни за вибором студентів «Перша і друга радянська західноукраїнських земель» (2013-2018) в магістратурі за спеціальністю «Середня освіта (Історія)» Ужгородського національного університету.

Достовірність отриманих результатів забезпечуються поглибленим вивченням історіографії теми, неупередженим аналізом широкого кола джерел, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, які відповідають меті, предмету і завданням дисертації.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Результати і положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто. Переважна більшість наукових публікацій автора з теми дисертації підготовлені одноосібно. 10 публікацій написані у співавторстві. У них 50% збору й аналізу матеріалу, написання тексту й обґрунтування висновків належить здобувачу.

Апробація теми. Основні положення і висновки виконаної роботи відображені у виступах на наукових форумах, у т.ч. на: науковій конференції, присвяченій 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 29 червня 2006 р.); IV міжнародній науково-практ.конференції «Научно пространство на Європа – 2008» (Софія, 15-30 квітня 2008 р.); міжнародній науковій конференції «Румунсько-українські відносини; історія та сучасність» (Сату-Маре, 30 червня

– 1 липня 2009 р.); всеукраїнській науковій конференції до 65-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною «Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку» (Ужгород, 24 червня 2010 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції до 650-річчя заснування Мукачівського монастиря «Мукачівський Свято-Миколаївський монастир на Чернечій горі: історія та сьогодення» (Мукачево, 11 вересня 2010 р.); міжнародній науково-практ. конференції «Июнь 1940-го: Бессарабия и Северная Буковина в составе СССР» (Тирасполь, 24-27 червня 2010 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Архімандрит Василій (Пронін): наукова спадщина і духовний внесок у розвиток релігійної думки на Закарпатті» (Мукачево, 10 вересня 2011 р.); міжнародній конференції «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» (Брянськ, 22-23 вересня 2011 р.); V-му симпозиумі «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність» (Сату-Маре, 3-5 листопада 2011 р.); круглому столі «Україна: культурно-ціннісні виклики» (Сімферополь, 13 червня 2012 р.); всеукраїнській науково-практ. конференції «Розум в ХІХ столітті» (Сімферополь, 20 червня 2012 р.); міжнародному науково-практичному семінарі «Освіта в умовах формування суспільства знань» (Сімферополь, 22-27 липня 2013 р.); II міжнародній конференції «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы» (Брянськ, 26-27 вересня 2013 р.); всеукраїнській науковій конференції «Історія України: сучасні виклики» (Тернопіль, 15 квітня 2015 р.); міжнародній науково-практ. конференції «Реалії та перспективи розвитку післядипломної педагогічної освіти України» (Ужгород, 29-30 жовтня 2015 р.); міжнародній науковій конференції до 1000-ліття давньоруського чернецтва на Афоні «Малий Афон» – монастирі та чернецтво на Закарпатті: традиції і сучасність» (Мукачево, 3-4 жовтня 2015 р.); VII-му симпозиумі «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність» (Сату-Маре, 26-27 лютого 2016 р.); міжнародній науковій конференції «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи (Соціалістичний табір, СРСР та пострадянський простір у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.)» (Ніжин, 21-22 квітня 2016 р.); міжнародній науковій конференції «Соціальні катастрофи першої половини ХХ століття в Україні та світі: історичний контекст та демографічні наслідки» (Київ, 18-20 жовтня 2016 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму» (Київ, 8 грудня 2016 р.); науково-практичній конференції «Феномен тоталітаризму, його прояви та шляхи подолання» (Одеса, 19-22 квітня 2017 р.); міжнародній науковій конференції «Життя та благословенні труди преподобного Олексія (Кабалюка)» (Мукачево, 4-5 жовтня 2017 р.); VIII-му міжнародному симпозиумі «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність» (Тишнад, 26-28 жовтня 2017 р.); міжнародній науковій конференції «Масові репресії в СРСР в історичних дослідженнях і колективній пам'яті» (Мінськ, 17-18 листопада 2017); наукових конференціях професорсько-викладацького складу УжНУ 2004-2018 рр.; міжнародній науковій конференції «Православ'я й сучасність» (Пряшів, 27 березня 2018); міжнародній науковій конференції «Чверть століття разом. Чехословаччина і Підкарпатська Русь» (Прага, 28-29 березня 2018 р.);

міжнародній науковій конференції «Утворення першої Чехословацької республіки та її вплив на долю народів Центрально-Східної Європи» (Ужгород, 18 жовтня 2018 р.); III-ій міжнародній науковій конференції «Biblia a współczesność – teologiczne, kanoniczne, socjalne i społeczne przesłanie Biblii dla współczesności» (Криница, 27 листопада 2018 р.); IX-му міжнародному симпозиумі «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність (Сату-Маре, 8-10 березня 2019 р.); міжнародній науковій конференції присвяченої 80-річчю проголошення Карпатської України (Ужгород, 14-15 березня 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені в одноосібній монографії, 69 наукових статтях (10 у співавторстві), з яких 28 опубліковані у фахових спеціалізованих наукових виданнях, а також у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз Scopus (4 статті) та Web of Science (1 стаття).

Робота виконувалася в Ужгородському національному університеті, обговорена і рекомендована до захисту на засіданні кафедри історії України.

Структура роботи побудована на основі проблемно-хронологічного принципу і складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і документальних додатків. Загальний обсяг дисертації становить 606 сторінок, з них обсяг основного тексту – 399 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету і завдання, об'єкт та предмет, методологічну основу, хронологічні та географічні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення результатів дослідження, вказано на апробацію і структуру роботи.

Перший розділ «Джерела, історіографія, методологія проблеми» містить критичний огляд наукових праць із проблеми, огляд і характеристику джерел, обґрунтування теоретико-методологічних основ дослідження.

У *підрозділі 1.1 «Характеристика джерел з історії радянзації Закарпаття»* відзначено, що найбільш репрезентативний масив документів і матеріалів знаходиться у Державному архіві Закарпатської області (далі – ДАЗО). Йдеться передусім про фонди Р-14 «Президія Народної Ради Закарпатської України», П-1 «Закарпатський обком Комуністичної партії України», П-4 «Центральний комітет Комуністичної партії Закарпатської України», Р-195 «Виконавчий комітет Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих», Р-179 «Обласне управління сільського господарства», Р-329 «Відділ землеустрою Закарпатського обласного управління сільського господарства (1946-1955 рр.)». Це сотні документів різних видів: розпорядження, директиви, постанови, звернення, накази, інструкції. Так, у фонді Р-195 зберігається 5927 справ, які дозволяють охарактеризувати роботу місцевої влади. Крім того, у фонді 2558 «Служба безпеки України по Закарпатській області» є 13904 справи, а у фонді 1723 «Прокуратура Закарпатської області» – 368 справ. Вони відображають політичні репресії (1944-1960), репатріації (1946-1950) і переселення (1949-1954). Частина фонду 2558 перебуває нині у складі Галузевого архіву Управління Служби безпеки

України в Закарпатській області, а це майже 140 кримінальних справ. У фонді Р-1545 «Відділ переселення облвиконкому (1949-1954)» зосереджені матеріали про виселення до Сибіру, примушування до вступу в комсомол, відправку до шкіл фабрично-заводського навчання.

Документи і матеріали про державно-церковні відносини згруповані у двох фондах: Р-544 «Уповноважений ради в справах Руської православної церкви» (1946-1956 рр.), Р-1490 «Уповноважений у справах релігійних культів» (1945-1991 рр.). У фонді Р-1490 знаходиться листування відділу у справах культу з правлінням Мукачівської греко-католицької єпархії за 1946-1948 рр., списки священників, документи про взаємини між державними органами, греко-католиками і православними щодо церковних приміщень, діяльності громад юдеїв, римо-католиків, реформатів, «релігійних сект». У фондах Р-165 «Обласний відділ народної освіти (1945-1991)», Р-545 «Ужгородський державний університет (1945-1987)», Р-842 «Управління культури виконкому Закарпатської обласної Ради народних депутатів» відбиті ідеологічні та організаційні заходи владних структур. Заслужують на увагу матеріали Закарпатського обкому профспілок і галузевих профспілок 1946-1985 рр. (фонд Р-1025), обласного комітету з фізкультури і спорту 1945-1978 рр. (фонд Р-1211).

Важливим джерелом для висвітлення процесу радянзації є крайова періодика. Починаючи з листопада 1944 р., газети виходили українською мовою – регіональна «Закарпатська правда» і 13 окружних, російською – крайова «Закарпатская Украина» (згодом «Советское Закарпатье»), угорською – обласна «Карпат Ігоз Со». Угорською дублювалися обласна молодіжна газета «Молодь Закарпаття» і дві окружні, ужгородська і берегівська. Так, 1946 р. у краї видавали 16 газет загальним тиражем 67,5 тис. прим.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) і Центральному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) виявлені документи, що з різних причин відсутні у ДАЗО. Цінними є матеріали раніше засекреченого першого фонду (Центральний комітет Комуністичної партії України) ЦДАГО, зокрема опису 16 «Протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КПУ та матеріали до них. «Окрема папка». 1923-1987 рр.». У них можна почерпнути важливі відомості про кадрову політику, агітаційно-пропагандистські заходи, діяльність суду і прокуратури, роботу серед жінок, промислові зрушення, зміни в сільському господарстві. Тут подається офіційна позиція республіканської влади у політичній, господарській та культурній сферах, що важлива для відтворення історії Закарпаття повоєнного періоду. Особливий інтерес привертають матеріали загального відділу (особливого сектору) ЦК КПУ, зокрема загального (опис 30) і таємного (опис 23) діловодства щодо діяльності НРЗУ і боротьби ОУН-УПА на Закарпатті, що відсутні у ДАЗО. Передусім це компрометуючі матеріали на окремих партійних керівників обласного і районного рівнів, характеристики-«об'єктивки» тощо.

У ЦДАВО дисертант опрацював фонди 27 «Міністерство сільського господарства УРСР», 4648 «Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд)»,

зокрема документи і матеріали уповноваженого Ради в справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по Українській РСР та уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Українській РСР.

Певна частина документів щодо радянізації Закарпаття опублікована. Специфіка часу наклала на ці публікації ідеологічний відбиток, починаючи з назв відповідних збірок: «Про Закарпатську Україну» (1946); «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі (1939-1949 рр.)» (1949); «З тобою навіки» (1948). Статистичні видання переконували у постійному зростанні промислового й аграрного виробництва, поліпшенні добробуту населення. Проте реальний стан виглядав інакше. У 1965 р. реалізовано масштабний проект шеститомного видання документів і матеріалів «Шляхом Жовтня». В останньому томі відбито діяльність НРЗУ і КПЗУ. Процес радянізації відображено у збірниках документів і матеріалів «Радянське Закарпаття» (1985), «Возз'єднання» (2000), «Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944-1955» (2014).

Численні документи про трагічну долю репресованих закарпатців опубліковані у двох книгах під назвою «Реабілітовані історією. Закарпатська область» (2003, 2004) у рамках загальнодержавного археографічного проекту. Істотним джерелознавчим внеском у вирішення проблематики стали капітальні збірники документів і матеріалів «Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі його радянізації. 1947-1953 рр.» (2016) та «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944-1955 рр.» (2012). В останньому, зокрема, вперше систематизовано документи органів державної безпеки, внутрішніх справ, командування 4-го Українського фронту стосовно ізоляції та виселення майже 30 тис. осіб у віддалені місцевості СРСР.

У колі важливих джерел про радянізацію Закарпаття виділяється мемуаристика. В антології «Добровольці» (1971) вміщено спогади закарпатців, які служили в арміях СРСР і Чехословаччини в роки Другої світової війни. Оприлюднено щоденники і мемуари безпосередніх учасників подій періоду Закарпатської України: командувача звільненої чехословацької території А. Гасала-Ніжборського, делегата з'їзду Ф. Сабова, ватажків місцевих комуністів І. Ваша та Ю. Ільницького, керівника УРСР М. Хрущова, колишніх політв'язнів І. Коршинського, В. Караташа, письменника Ю. Керекеша та багатьох інших.

Використані джерела усної історії зібрані студентами-істориками УжНУ під час польових етнографічних експедицій в різних місцевостях Закарпатської області протягом 2015-2018 рр. Дисертант підготував тематичний питальник із 36 питань. За питальником працювало кілька студентів з кожної етнографічної експедиції. Вони провели опитування у селах Ужгородського, Перечинського, Рахівського, Виноградівського районів. Цими дослідженнями відтворено сприйняття процесів радянізації Закарпаття у масовій історичній пам'яті. Загалом системне вивчення радянізації Закарпаття вимагає копіткого пошуку, залучення та інтерпретації широкого кола джерел.

Підрозділ 1.2 «Радянські перетворення 1944-1950 рр. на Закарпатті в історіографії» присвячено важливим тематичним здобуткам учених, дискусійним питанням і моделям трактувань. Адже мовиться про возз'єднання краю з Україною у складі СРСР, що експортував тоталітарний лад. Досі нема узагальнюючої праці щодо досягнень і недоліків історичної науки з проблематики возз'єднання українських етнічних земель, включно із Закарпаттям. Проте окремі аспекти цього відображені у розвідках С. Єкельчика, Г. Касьянова, К. Кондратюка, А. Портнова, О. Сухого. У цілому наявні праці можна умовно поділити на дві групи за хронологічним критерієм їх появи із цілком логічною межею: до і після здобуття Україною Незалежності.

Перші наукові та науково-популярні праці про радянізацію краю опубліковані від початку 1950-х рр. Це статті, брошури і книжки радянських істориків Ф. Шевченка, Б. Співака, В. Хайнаса, Д. Супруна, І. Короля. Вони наголосили на винятковій ролі комуністів у реалізації віковичної мрії населення Закарпаття про возз'єднання, тавруючи українських націоналістів. Відзначаючи промислові й аграрні успіхи Закарпатської області, радянські історики замовчували масові репресії, негативні наслідки зламу традиційного господарювання і суспільної структури. Їх увага концентрувалася на декількох тематичних блоках: діяльність комуністичних осередків і народних комітетів; проведення I-го з'їзду народних комітетів Закарпатської України й ухвалення Маніфесту про возз'єднання; укладення договору між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну та його наслідки. Найглибше занурився у проблематику М. Троян. Його копітку роботу відбито у книзі «Того дня зійшло сонце возз'єднання» (1979). Дослідник скрупульозно прояснив персональний склад делегатів і гостей згаданого з'їзду.

Сучасні вчені розглядають означену проблематику на ширшому тлі експорту сталінського варіанту соціалізму до країн ЦСЄ. Важливе місце вони відвели дискусійним питанням про «визволення та возз'єднання», радянсько-чехословацький договір від 29 червня 1945 р. Так, М. Болдижар та О. Грін дослідили державно-правовий статус Закарпатської України. Історіографічних аспектів теми торкнулися Т. Безега, І. Вовканич, І. Мищак, Д. Данилюк і В. Міщанин.

На здобутках радянської соціально-економічної політики в регіоні наголошували М. Арсентьев, І. Гранчак, К. Куценко, В. Мельник, І. Шершун. Серед сучасних істориків, які збалансовано й об'єктивно підійшли до інтерпретації подієвого контексту повоєнної індустріалізації та соціалістичних перетворень загалом, можна виділити М. Макару, Р. Офіцинського.

Розробка аграрної проблематики в радянській історіографії розпочалася з брошур про заснування та розвиток окремих колгоспів, нарисів про визначних аграріїв, кандидатської дисертації П. Костриби. З пропагандистською метою видано збірник «Колгоспне Закарпаття» (1952). Класовий підхід і антикуркульський пафос були неодмінними ціннісними атрибутами цих праць.

У радянський час дослідження конфесійної історії Закарпаття, виконані виключно під кутом антирелігійної агітації та пропаганди. Пізніше, на межі 1990-х – 2000-х рр. з'явилися публікації з історії православної та греко-

католицької церков, про життя і діяльність знищеного радянською владою єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Т. Ромжі. У цьому контексті слід відзначити монографію Л. Капітан, яка в одному з підрозділів відобразила пропагандистське забезпечення ліквідації греко-католицької церкви на Закарпатті. Серед солідних за обсягом й аргументацією робіт слід назвати ряд книжок професора В. Гомонная з історії закарпатської освіти і шкільництва. Свій внесок у розробку цієї проблематики зробили Б. Качур, М. Кляп, Т. Кучер, В. Міщанин, П. Стрічик, М. Талапканич, В. Химинець та ін.

Із здобуттям Україною Незалежності починається якісно новий етап у дослідженні радянзації Закарпаття. Повоєнна історія краю стала предметом дослідження не тільки українських істориків, а й учених Словаччини, Чехії, Росії, США, інших країн. Це суттєво збагатило джерельну базу й урізноманітніло методологію, дозволило вийти за рамки провінційного регіоналізму, розглянути історію краю в контексті європейських і світових цивілізаційних процесів. З'явилися спільні дослідження українських і зарубіжних науковців, зокрема ґрунтовна стаття С. Віднянського щодо радянзації краю, опублікована у Польщі.

Історичні студії над проблематикою повоєнного Закарпаття як стикового регіону спонукають до вивчення процесів експорту радянської суспільно-економічної моделі до ЦСЄ загалом. Упродовж останніх десятиліть українська історіографія збагатилася у цьому напрямку солідними дослідженнями, захищено ряд дисертацій із зовнішньо- та етнополітичних аспектів повоєнної історії Закарпаття, зокрема й у контексті міждержавних відносин.

У підрозділі 1.3 «Методологія дослідження» вказується, що на формування підходів історіографії сучасної України вже тривалий час впливають теоретичні концепції західних учених. Проте термін «радянзація» має обмежене використання у зарубіжній історіографії. Українській історіографії із зазначеної проблеми притаманний своєрідний методологічний еkleктизм. Ним позначене, наприклад, ґрунтовне дослідження М. Макари (1995), третій том колективних «Нарисів історії Закарпаття» (2003), тематичні підрозділи синтетичного видання «Закарпаття 1919-2009 років» (2010).

Незаперечним є епістемне положення, що всі події в минулому розгорталися в умовах визначеного часу і простору, за участю певного кола осіб і структур. Регіон Закарпаття є чітко окресленим у системі географічних координат завдяки природним контурам та ареалу розселення етносів. Традиційно переважає звужений регіональний підхід до вивчення радянзації Закарпаття, що властивий крайовій історіографії: очевидна провінційність, схильність до наукової самоізоляції та штучного акцентування регіональної специфіки. Втрачається масштаб історичного світобачення, котрий звужується до суто локального. Але не варто нехтувати методикою компаративного аналізу повоєнних змін на Закарпатті із процесами подібних же перетворень у західних областях України, сусідніх країнах ЦСЄ, країнах Балтії. Вихід за вузькі регіональні межі є необхідною умовою панорамного бачення й розуміння, оскільки дозволяє ґрунтовніше висвітлити суть і наслідки радянзації Закарпаття.

У пізнавальному відношенні слід пройти між Сциллою теоретичного, структурно-системного узагальнення і Харібдою надмірної часово-просторової конкретизації. На цей пізнавальний феномен звернула увагу британський наукознавець Г. Патнем. У кожному випадку мова йде про темпи і міру відповідності ідеальній моделі. Тобто раціональна прийнятність, за Г. Патнем, перетворюється у справу міри. Відповідно принциповим є те, що не варто уникати просторової конкретизації фокусу розгляду дослідницької проблеми тоталітарного транзиту узгіднено зі специфікою регіону Закарпаття.

Дисертант прагне використати чіткий понятійно-категоріальний апарат. Зокрема, адекватному розкриттю теми сприяло б уточнення понять «радянська», «тоталітаризм» і системний аналіз історичних процесів на основі цих дефініцій, або ж їхніх модифікацій. За слушним зауваженням Е. Епплбом, тоталітарні режими здатні забезпечити повноцінне функціонування держави. Класичними вважаються студії щодо феномену тоталітаризму, які представила Х. Арентс. Вона поставила на один щабель два варіанти тоталітаризму: націонал-соціалістський та інтернаціонал-більшовистський. Дослідниця подала динамічну модель формування тоталітарних суспільств.

Комуністичну партократію вивчають як суспільно-політичну верству в конкретно-історичному та суспільствознавчому сенсах. Французький антрополог Ж. Балансьє відзначив, що поняття посади демонструє політичну владу та її власну ієрархію щодо соціальної стратифікації. Своєрідна кастова замкненість компартійної еліти та її репродукування на недемократичних засадах кооптації, або ж безальтернативних «виборів» стали наочним втіленням тоталітарної диктаторсько-вождистської моделі партійно-політичної системи.

Соціалістичний суспільний проект зазвичай трактується як альтернативний західній ліберальній моделі. Соціалістичні варіанти модернізації, що практикувалися протягом ХХ в. в різних країнах світу, перш за все в СРСР, були, незважаючи на всі ідеологічні розбіжності, лише одним з відгалужень загального модернізаційного процесу, адаптаційною реакцією незахідних суспільств. Наскільки соціалізм близький колективізму Азії, настільки ж він є далеким індивідуалістичній євроатлантичній цивілізації, як зауважила Н. Коровіцина.

У німецькому суспільствознавстві традиційне для американської науки поняття «транзиту» модифіковане більш нейтральним концептуальним поняттям «трансформації», що являє собою динамічний процес модернізаційних змін різноманітних і багаторівневих зв'язків між колективними та індивідуальними суб'єктами в політичній системі суспільства. Ця характеристика поняття «трансформація» цілком можуть бути взяті за основу розгляду даної проблеми.

У дисертації поєднано цивілізаційний і стадіальний підхід у вивченні радянської регіону. Методи синтезу історичного і логічного забезпечили конкретно-історичний характер дослідження в реальних часових (1944-1950) та просторових рамках із застосуванням порівняння Закарпаття з іншими регіонами України, передусім – західними областями, республіками СРСР, країнами ЦСЄ. Теоретичні узагальнення проблематики неможливі без

структурно-функціонального і структурно-системного аналізу, застосування історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного методів, а також міждисциплінарного підходу.

У підрозділі 1.4 «Радянізація регіонів і країн: загальне й особливе» зроблено спробу виявити «ступінь радянізованості» регіонів, що потрапляли під вплив Радянського Союзу. Наявні дослідження виконувалися на різних рівнях узагальнення: від реконструкції подій до пояснювальних моделей, від встановлення окремих фактів до вироблення сучасних епістемологічних підходів. Помітно виділяється наукова праця американської вченої Е. Епплбом. Показано процес деконструкції існуючої моделі суспільного ладу і побудови нового, експортованого зі сталінського СРСР. Е. Епплбом довела, що імплементація тоталітарно-комуністичного режиму та формування одержавленої економіки у країнах, котрі були сателітами СРСР, вимагало застосування певного алгоритму «почерговості» заходів. Скажімо, певний час комуністи змушені були додержуватись умовної демократії. Чимось подібним було владарювання Народної Ради Закарпатської України. Завершення цього перехідного періоду означало утвердження жорсткої репресивної моделі тоталітаризму за взірцем сталінського СРСР. Дослідниця створила матрицю, керуючись якою можна формувати компаративні моделі пояснення, розглядаючи проблему радянізації у регіональному розрізі.

Радянізація – це насильні перетворення в умовах територіальної експансії тоталітарного СРСР, що включали становлення однопартійної влади, націоналізацію об'єктів приватної власності, індустріалізацію, колективізацію, масові репресії. Сучасна західна наука збагатила цю схему з кількох компонентів багатьма суттєвими елементами. Зокрема, Е. Епплбом окремо виділила створення засад тоталітарної ідеології та механізмів її поширення, усунення конкуренції з боку таких вагомих соціальних інститутів, як релігійні та громадські організації тощо.

Загалом радянізацію проведено в регіонах, приєднаних до СРСР у 1939-1940 і 1945 рр.: в інших областях України, Західній Білорусі, республіках Балтії, Бессарабії. Одночасно готувався ґрунт для експорту комунізму до Центральної та Південно-Східної Європи. Зауважена радянізація регіонів і країн служила відображенням геополітичних планів СРСР за присутності Червоної армії з акцентом на силові методи. Процес радянізації подавався як визвольний та історично закономірний. Для регіонів, що включалися до складу СРСР, передбачалася цілковита інтеграція в тоталітарну систему. У країнах сфери впливу СРСР встановлювалася однопартійна або квазібагатопартійна системи з керівною роллю комуністів. Під масові репресії потрапили діячі попередніх режимів і політичних партій. Економічні зміни відбувались за традиційною радянською схемою (націоналізація, індустріалізація, колективізація). Придушення активного спротиву населення означало завершення радянізації. Причому керівництво соціалістичних країн було обмеженим в ухваленні самостійних рішень.

У другому розділі «Превентивна радянізація Закарпатської України» йдеться про возз'єднання Закарпаття з УРСР, оформлення цього процесу

договором між ЧСР і СРСР, превентивні заходи з радянізації краю.

У підрозділі 2.1 «*Етапи процесу возз'єднання з Україною*» звернуто увагу на те, що термін «возз'єднання» зазначений у договорі від 29 червня 1945 р., хоча використовуються також терміни «включення», «приєднання», «прилучення» тощо. Слід чітко розрізняти поняття «возз'єднання» як волевиявлення населення жити в Українській державі та «возз'єднання» як інструмент радянізації. Саме ж возз'єднання пройшло за радянським сценарієм після очищення Червоною армією Закарпаття від угорських і німецьких військ восени 1944 р.

Вигнання угорських та німецьких окупантів із Закарпаття завершилося наприкінці листопада 1944 р. Такі операції радянських військ на завершальному етапі Другої світової війни супроводжувались встановленням владних режимів перехідного типу під контролем військово-окупаційної адміністрації. У випадку із Закарпаттям мала місце принципова особливість. Радянський Союз визнавав емігрантський уряд Чехословаччини в Лондоні і чехословацька держава по завершенню війни мала би бути відновлена у домюнхенських кордонах. На Закарпаття прибув уповноважений чехословацького уряду Ф. Немец. Проте діяльність чехословацьких владних структур у краї блокувала радянська військова адміністрація та підконтрольні їй Народна Рада Закарпатської України і народні комітети, де більшість склали комуністи або їхні прихильники.

На Першому з'їзді народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р. ухвалено рішення про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Відповідний радянсько-чехословацький договір підписано 29 червня 1945 р. в Москві навіть без формальної участі представників від УРСР і Закарпатської України. Обидві сторони його ратифікували у листопаді 1945 р. Возз'єднання Закарпаття з Україною відбулося відповідно до існуючих міжнародно-правових норм і процедур.

Підрозділ 2.2 «*Запровадження радянської системи влади*» висвітлює низку державно-правових питань, відбитих у декретах НРЗУ – про введення московського часу, про гімн, прапор і присягу службовців Закарпатської України, що були запозичені в СРСР. Усе це яскраво відбивало сутність «суверенітету» цього державного утворення. У публічних місцях з'явилися написи українською, або українською і російською мовами. На радянський лад перейменовувалися населені пункти, вулиці, площі. Запроваджувалося звертання «товариш». У Закарпатську Україну імпортувалися радянські свята.

За радянським взірцем утворили органи управління, правоохоронні та судові, адвокатуру, громадські формування з охорони правопорядку типу тощо. Реальні повноваження, попри візуальні ефекти і декларації, належали не «місцевим» квазісуверенним органам – Народній Раді і народним комітетам, а радянському військовому і державному керівництву, що спиралось на місцевих комуністів. Тоді ж розпочинається «більшовизація» Комуністичної партії Закарпатської України, членів якої переводять у лави ВКП(б). Декрети, постанови і розпорядження НРЗУ засвідчують, що в 1944-1945 рр. у краї проводиться повзуча радянізація.

У підрозділі 2.3 «Формування основ етатистської економічної моделі» наголошується на тому, що комуністи вдало зіграли на настроях населення, здійснивши аграрну реформу. Відбулася конфіскація поміщицьких, церковних, заставлених у банках земель та їх безоплатна передача у власність безземельним і малоземельним селянам через народні комітети. Земельні громади як варіант селянського кооперування могли стати основою для розвитку фермерських господарств. Проте наступним кроком стала суцільна колективізація. Початком цього процесу послужив декрет НРЗУ від 15 грудня 1945 р. про націоналізацію землі.

Спочатку головним своїм завданням нова влада ставила відновлення діяльності знищених війною промислових підприємств. Зміцнюються економічні зв'язки Закарпатської України з УРСР, поширюється чинність радянського законодавства, котре регулювало сфери промислового виробництва і бюджетно-фінансових відносин. Запроваджується нова грошова одиниця – рубль (карбованець). У край прибувають «спеціалісти» і «консультанти» «для вирішення першочергових економічних завдань», пов'язаних із витісненням приватної власності та одержавленням усіх галузей народного господарства.

Підрозділ 2.4 «Освітні трансформації» висвітлює відповідні заходи НРЗУ. Проаналізовано законодавство Народної Ради Закарпатської України в галузі освіти, діяльність відділу у справах освіти та вирішення ним головних завдань – відновлення роботи шкіл, забезпечення їх кадрами. У край прибули на постійну працю сотні вчителів з усієї України. Паралельно проведено перевірку на політичну благонадійність місцевих педагогів. У Закарпатській Україні поступово переходять на радянські освітні стандарти у цілях виховання нової «радянської людини», для чого затвердили перехідні навчальні плани і програми на 1944-1945 навчальний рік, запровадили радянські навчальні підручники, методичне забезпечення, відбувалося «підвищення кваліфікації» місцевих вчителів.

У підрозділі 2.5 «Масові репресії» зазначено, що політичні переслідування новою владою мешканців Закарпатської України із листопада 1944 р. доповнили етнічні чистки, характерні тоді у всій ЦСЄ. Угорське і німецьке населення краю зазнало інтернувань і депортацій. Протягом 1944-1946 рр. із Закарпаття виселено майже 3 тис. німців і 25-30 тис. угорців.

Відповідно до радянського законодавства церква була відокремлена від держави, а школа від церкви. Проте НРЗУ активно втручається у церковні справи. Відбулося входження регіональних структур православної церкви під юрисдикцію Російської православної церкви, закладені основи для ліквідації греко-католицької церкви.

У третьому розділі «Політична ситуація в Закарпатській області 1946-1950 рр.» досліджуються адміністративні та ідеологічні заходи щодо проведення перших виборів усіх рівнів у межах радянського законодавства, кадрова політика, спротив радянзації.

Підрозділ 3.1 «Адміністративні та ідеологічні заходи» присвячено подіям після утворення Закарпатської області УРСР 22 січня 1946 р. Від 25 січня 1946

р. у краї запроваджено радянське законодавство. Формуються нові структури влади шляхом переформатування існуючих. Ще в грудні 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад виконкому обласної ради у порушення чинних юридичних норм. Відбулася уніфікація назв органів влади за радянським взірцем: сільські народні комітети перейменували у сільські і селищні ради депутатів трудящих, окружні і міські народні комітети стали окружними і міськими радами. За погодженням з окружками партії затверджено склад виконавчих комітетів цих рад. Ці органи не обиралися аж до 21 грудня 1947 р., коли відбулися вибори до місцевих рад. Складовими радянзації стали уточнення топонімічних назв, введення радянської паспортної системи, оголошення області режимною територією із посиленням прикордонним контролем тощо.

Опорою нового режиму стала постійна присутність Збройних сил СРСР. У Закарпатську область передислоковано чимало військових частин. На їхні потреби виділено адміністративні та житлові будинки, господарські та культурно-освітні споруди. Зафіксовані випадки зухвалого поведіння військових щодо місцевого населення, загострюється криміногенна ситуація.

У підрозділі 3.2 «Виборчі кампанії 1946 і 1947 рр.» вказується на особливості підготовки і проведення перших радянських виборів усіх рівнів. Нова влада перекреслила сподівання краян на повернення «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою. Натомість формувалась однопартійна модель державного управління. Для легітимізації радянської влади проведено вибори до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.), Верховної Ради УРСР (лютий 1947 р.), місцевих Рад депутатів трудящих (грудень 1947 р.). На безальтернативних виборах до Верховної Ради СРСР обраний І. Туряниця (у Раді Національностей) – 92,1% голосів, а до Ради Союзу – І. Ваш (85,82%), В. Русин (92,4%), Г. Петрище (88,1%). Результати виборів до республіканського парламенту для місцевих комуністів стали ще кращими: явка – 99,97% виборців, «за» – 98,58%. Депутатами стали 9 представників області. Майже 100% склала явка на місцевих виборах. Ці показники на кілька десятиліть стали типовим явищем політичного життя краю. Для утвердження в суспільних настроях легітимності радянської влади головний акцент робився на майже стовідсотковій явці виборців і на одноголосному обранні представників «блоку комуністів і безпартійних» у ради різних рівнів.

У підрозділі 3.3 «Регіональна кадрова політика» акцентується на тому, що на партійну номенклатуру покладалося завдання «вмонтувати» західноукраїнський регіон у загальносоюзну конструкцію більшовицько-радянської політичної системи. Першочерговим завданням ВКП(б) і КП(б)У стала чистка КПЗУ шляхом обміну партійних квитків. Під неї потрапили 38% членів КПЗУ. На кінець 1946 р. були сформовані місцеві структури партії: 526 первинних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. У 1950 р. в області було понад 9 тис. комуністів, з них місцевих – 4 тис., або менше половини від загального числа. На 1 січня 1947 р. частка місцевих в обласній номенклатурі складала 40%. У 1950-1951 рр. комуністичним

навчанням охопили понад 20 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних.

На Закарпатті активно діяли групи ЦК КП(б)У для організації «масово-політичної» та «агітаційно-пропагандистської роботи». Практикувались екскурсії закарпатців на підприємства і в колгоспи інших регіонів УРСР. Масово запрацювали лекційні групи, обмежено доступ до інформації. Цензори провели перевірку шкільних підручників, фонди конфіскованих у 1944-1945 рр. приватних і церковних бібліотек, контролювали книгарні та періодику. Частину літератури знищили, частину передали у спецфонди з обмеженим доступом. Паралельно одержавили різноманітні об'єднання громадян, зокрема профспілки.

Підрозділ 3.4 «Спротив радянзації» унаочнив кілька напрямків руху опору: боротьба ОУН й УПА, діяльність молодіжних антирадянських організацій, антирадянські та антиколгоспні акції. Радянська Закарпаття викликала невдоволення серед населення. Наприкінці 1944 р. – першій половині 1945 р. бачимо різні форми дій ОУН й УПА: політико-роз'яснювальні, організаційно-структурні, збройні (напади на радянських, партійних, комсомольських активістів) тощо. Задіявши значні ресурси, радянська влада наприкінці 1940-х рр. зламала організований спротив українського визвольного руху в краї.

У 1944-1945 рр. радянські каральні органи арештували як «антирадянський контрреволюційний елемент» колишніх діячів українських об'єднань (УНО, «Просвіта», «Пласт», «Карпатська Січ»), що легально діяли в довоєнній Чехословаччині. У другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. на Закарпатті за «антирадянську агітацію» на тривалі терміни ув'язнення засуджено сотні учнів шкіл, училищ, технікумів, студентів Ужгородського державного університету. Підрозділи НКВС і НКДБ «викрили» понад 30 молодіжних антирадянських груп.

Формування нової партійно-державної структури супроводили карально-репресивні заходи, розгортання системи суцільного і постійного контролю за настроями, переслідування навіть потенційної опозиції.

Розділ 4 «Економічні та соціальні перетворення на Закарпатті (1946-1950)» розкриває особливості тогочасної соціалістичної модернізації краю через призму новацій у народногосподарському комплексі.

У *підрозділі 4.1 «Соціалістична індустріалізація»* йдеться про насадження в краї загальносоюзної політики щодо відносин власності та господарського регулювання. Область підключили до виконання першого післявоєнного п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр. Пріоритетними визначили деревообробну, лісохімічну і харчову галузі промисловості. Виконання поставлених завдань вимагало кваліфікованих господарських та інженерно-технічних працівників. Протягом п'ятирічки в Закарпатську область прибуло близько 3 тис. спеціалістів. У 1946-1950 рр. державні асигнування в економіку краю склали 60 млн. крб. На підприємствах задіяли нові машини й механізми. У 1946-1947 рр. у провідних галузях промисловості (лісовій та деревообробній) впровадили соціалістичне змагання, яким охопили до 80% робітників і надали йому міжрегіонального характеру.

З'являються стахановці, ударники, «Дошки пошани». За радянським взірцем економічне стимулювання підмінювалося галасливими агітаційними кампаніями. Протягом післявоєнної п'ятирічки відбулася прискорена індустріалізація раніше переважно аграрного краю. У 1950 р. тут уже діяло 336 промислових підприємств (у 1944 р. – лише 58), де багато процесів виробництва було механізовано.

Підрозділ 4.2 «Суцільна колективізація» відобразив перехід закарпатського селянства на шлях колективного господарювання, що стало другим етапом, після земельної реформи НРЗУ 1944-1946 рр., аграрної політики комуністів у краї. Комуністична пропаганда вважала колективізацію переходом до вищих форм аграрно-виробничих відносин за народною ініціативою – на принципі повної добровільності. Насправді – внаслідок примусу і репресій. У 1946 р. з великими труднощами в області організували тільки два колгоспи, на кінець 1947 р. – 13. «Великий перелом» для закарпатського селянства настав у 1948 р. Не бралися до уваги жодні економічні розрахунки ефективності колгоспів. Голова облвиконкому І. Туряниця і секретар обкому КПУ І. Компанець у лютому 1950 р. безрезультатно переконували республіканське керівництво в недоцільності гірських колгоспів. Станом на квітень 1950 р. у 546 колгоспах було 94,2% селянських дворів і 94,4% орної землі області. Відтак почався процес їх укрупнення. Утворення колгоспів стала можливим через агресивну агітацію, податковий тиск на заможних селян, карально-репресивні заходи. Факти масового невдоволення колгоспним ладом зафіксовані у десятках сіл. Всі вони були придушені, а учасники отримали великі терміни ув'язнення. Перманентна боротьба з «дрібнобуржуазними» і «приватновласницькими» пережитками на селі залишалася і надалі в арсеналі аграрної та соціальної політики в радянському краї.

Підрозділ 4.3 «Соціально-демографічні зміни» характеризує один з кардинальних наслідків радянської краї. Радянсько-чехословацьким договором від 29 червня 1945 р. та додатковою угодою від 10 липня 1945 р. передбачався вільний вибір (оптація) громадянства. Чехи і словаки, які мешкали на Закарпатті та Волині, отримали право переселитися до Чехословаччини. Українці, росіяни і білоруси Чехословаччини могли виїхати до СРСР. Це стосувалося й українців, які воювали у складі чехословацьких військових формувань Другої світової війни. Оптація на Закарпатті мала особливості, розпочалася раніше «Волинської акції». У 1945-1947 рр. між Чехословаччиною і Радянським Союзом відбувся взаємний обмін населенням на добровільних принципах. Офіційно про це мешканцям Закарпаття оголосили наприкінці листопада 1945 року. На 1946 р. припав пік оптації. Близько 10 тис. українців із Чехословаччини стали громадянами СРСР, і стільки ж українців Закарпаття стали чехословацькими громадянами.

З утворенням Закарпатської області посилюються асиміляційні процеси у руслі злиття всіх націй СРСР в «єдиний радянський народ». Разом з «українізацією» культурної сфери Закарпаття починається й русифікація. Переважно російськомовні мігранти зайняли значимі господарські, державні та партійні посади. Малочисельна російська національна меншина грала провідну

політичну і соціальну роль. Демобілізовані військовослужбовці збройних сил СРСР масово осідали в краї. Натомість частину закарпатської молоді в різні способи перекидають в інші регіони, зокрема на Донбас (12 тис. осіб), а селян – у південні та східні області УРСР. Наприклад, у 1950 р. такий план переселення одноосібних селян і колгоспників із Закарпатської області склав 3,6 тис. осіб. Радянізація краю за короткий час істотно змінила демографічну структуру населення.

У п'ятому розділі «Культурна революція» та встановлення комуністичного ідеологічного диктату на Закарпатті (1946-1950)» відзначено, що стрімко розвивається мережа закладів освіти і культури для «перевиховання» місцевих мешканців. Під суворий ідеологічний контроль потрапили вся інтелігенція та церковнослужителі.

У підрозділі 5.1 «Освітня реформа» розглянута діяльність закладів освіти. Основні сили радянська влада спрямувала на нарощення освітньої мережі. У 1945/1946 навчальному році відкрили 17 середніх, 182 семирічні, 559 початкових шкіл. У 1950/1951 н. р. вже діяло 475 початкових, 318 семирічних, 54 середні школи. Створюються властиві для радянських реалій вечірні школи робітничої та сільської молоді, що мали за мету ліквідацію неписьменності та підвищення рівня освіти для працюючих осіб. Повсюдно запровадили радянські освітні стандарти.

На обласний Інститут удосконалення кваліфікації вчителів, відкритий у 1946 р., покладались насамперед функції належного «ідейно-політичного зростання» місцевих педагогів. Реорганізація системи освіти, запровадження обов'язкового семирічного навчання вимагали достатньою числа кваліфікованих вчительських кадрів. Їх нестачу покривали за рахунок приїжджих. У 1946-1950 р. в область прибуло 2,7 тис. учителів. Російську мову обов'язково вивчали від 2 класу, а російську літературу – від 5 класу. Введено предмет «Конституція СРСР і УРСР», а «Історія СРСР» вивчалася з 3-го до 10 класу (4 год. на тиждень).

Одночасно появилася мережа середніх спеціальних закладів, а також відкрито Ужгородський державний університет. Викладачі й студенти перебували під прискіпливою увагою комуністичних ідеологів і працівників органів державної безпеки задля «правильного розуміння основ марксизму-ленінізму, генеральної лінії партії», тобто їх утиснули у вузькі рамки комуністичної догматики.

Підрозділ 5.2 «Становлення мережі «соціалістичної культури» виконано на історико-реконструктивному рівні. Наголошено, що у 1947 р. в Закарпатській області за штатним розписом мало бути 1216 працівників культурно-просвітницької сфери. Фактично працювало 1199, із них 1029 місцевих. Тоді ж прибуло 44 випускники культосвітніх закладів УРСР. Для забезпечення області місцевими кадрами Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР у серпні 1946 р. заснував у Мукачеві (згодом перенесли в Хуст, пізніше – в Ужгород) технікум політосвіти у складі трьох відділів: бібліотечного, клубного і художньої самодіяльності.

Закарпатська область інтегрується у всеукраїнські культурні процеси. На

початку січня 1946 р. її представлено на IV республіканській виставці самодіяльного образотворчого мистецтва в Києві. У вересні 1949 р. виставу Закарпатського обласного театру вперше показали в столиці України. Гастрольну діяльність динамічно розпочав утворений у 1946 р. при обласній філармонії ансамбль пісні й танцю (Закарпатський народний хор). У 1947 р. йому аплодували у Києві, Харкові, Дніпрі, Донецьку, Одесі. У клубах і бібліотеках краю проводяться чисельні комуністичні свята, літературні вечори, конференції читачів, колективне прослуховування радіо, патефонних пластинок із записами промов В. Леніна, Й. Сталіна тощо. Культурно-освітні працівники долучались до політичних (вибори різних рівнів) і господарських (весняна сівба, збір урожаю) акцій. На початок 1950 р. мережа клубних закладів радянського зразка в області нараховувала: обласний будинок народної творчості, 13 окружних і міських будинків культури, 420 сільських клубів, 110 сільських хат-читалень, колгоспні клуби, клуби товариств «УТОС», «УТОГ», 54 профспілкові клуби, 94 червоні кутки на підприємствах і в колгоспах.

Книжковий фонд усіх бібліотек включав лише перевірену цензорами літературу. У 1946 р. в Закарпатській області діяли 2 обласні, 1 міська, 13 окружних бібліотек, 526 бібліотек при клубах і хатах-читальнях. У 1950 р. в бібліотечних установах області було майже 1 млн. 230 тис. книг. У бібліотеках постійно проводили виставки, присвячені радянським вождям, показували переваги соціалізму над капіталізмом.

Станом на 1950 р. в області діяли два музеї – історико-краєзнавчі в Ужгороді та Мукачеві. Ужгородський мав три відділи: природи, історії дорадянського періоду, історії радянського періоду. У Мукачівському музеї відкрили «Відділ боротьби закарпатського народу за своє звільнення» з матеріалами про комуністичне підпілля і партизанський рух.

У серпні 1945 р. засновано Центральний державний історичний архів Закарпатської України. У 1946 р. в зв'язку з утворенням Закарпатської області його реорганізували в Закарпатський обласний державний архів. Тоді значне число документів утрачено через недбале зберігання. У 1949 р. створили обласний партійний архів, де зберігали документи Закарпатської обласної організації Комуністичної партії Чехословаччини, партійних і комсомольських організацій обласного, районного і первинного рівнів.

У підрозділі 5.3 «Ідеологічний контроль за інтелігенцією» висвітлено творче життя в умовах «ждановщини». В області толерується лише пануючий в СРСР стиль соцреалізму. Тому письменника Ф. Потушняка звинуватили в «ігноруванні радянської дійсності», «низькопоклонстві перед західноєвропейською культурою», а його захисника П. Лінтура – у відстоюванні «самостійності закарпатської літератури, безбуржуазності закарпатоукраїнського народу». Під критику потрапило ряд художніх творів, зокрема російськомовного поета Л. Бездомного за викривлений образ тракториста – «нової позитивної фігури в перебудові закарпатського села». У стилі соцреалізму мали писати й засновники закарпатської школи живопису – митці європейської слави.

У підрозділі 5.4 «Державно-церковні відносини» підкреслено, що релігія і церква являли собою чужорідний для комуністичної влади суспільний інститут, з котрим вона вимушено мирилася. Православні парафії на Закарпатті 1946-1950 рр. опинилися у складних умовах, вийшовши з-під юрисдикції Сербської церкви і узявши зверхність РПЦ. Вони перебували під цілковитим контролем держави посередництвом уповноваженого у справах РПЦ, їх втягували у боротьбу проти греко-католиків, аби повернути у лоно православ'я. Існування впливової греко-католицької церкви, центр якої перебував у Римі, керівництво СРСР не хотіло допустити. Тому греко-католицьку церкву на західноукраїнських землях поетапно ліквідували у 1946-1949 рр. На Закарпатті в 1947 р. радянські спецслужби вбили єпископа Т. Ромжу. Погрозами, шантажем, адміністративним тиском радянській владі вдалося до 1949 р. знищити вказану церкву.

У рамках системної політики радянзації Закарпаття обмежується релігійний вплив на умонастрої людей, його підмінили квазірелігійними формами комуністичної ідеології, культу вождів і подвижників-революціонерів. Політика держави зводилася до укріплення існуючого порядку речей, не припускаючи не тільки відхилення, але й навіть помислів про таку можливість.

У **висновках** підсумовано результати дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, які винесено на захист:

– Приступаючи до розробки проблеми радянзації Закарпаття у перше повоєнне п'ятиріччя ми повинні були спочатку встановити рівень і повноту її розробки, якими вони є на даний момент, а також піддати критичному осмисленню існуючі наукові напрацювання. Не маючи апріорного наміру заперечити і відкинути накопичений попередній досвід, або обмежитись простою заміною емоційно-оціночних акцентів маємо, тим не менше, достатні підстави констатувати, що кут зору істориків радянської доби передбачав демонстрацію успіхів та обґрунтування переваг комуністичного суспільного ладу усілякими способами. В цьому сенсі радянська Закарпаття розглядалася як історично закономірний і безальтернативний вектор суспільного поступу. Реалії ж початкового етапу соцмодернізації краю, часто сумні, а нерідко й моторошні глорифікувалися, замовчувалися або навіть фальсифікувалися. Звідси ми повинні зробити висновок, що багаж дослідництва проблем радянзації Закарпаття, накопичений упродовж 1940-1980-х рр. може мати в сучасних умовах дуже обмежене використання. Натомість, студії з регіональної історії першого повоєнного періоду, котрі провадилися у 1990-х рр. та на початку XXI ст., з певними винятками, позначені публіцистичністю, відсутністю бажаної глибини й обґрунтованості суджень і висновків.

– Нами проведено об'ємну евристичну роботу з виявлення джерел для вивчення проблеми у місцевих та центральних державних архівах. Багато з документів раніше були недоступні, перебуваючи в режимі спеціального збереження. Відповідно, більшість з них вперше вводиться до наукового обігу. Нами здійснене також розширення джерельної бази за рахунок джерел усної історії. Застосування сучасних епістемологічних підходів до вивчення проблеми радянзації Закарпаття 1944-1950 рр. створило можливість узагальнити й

систематизувати розрізнену і часто суперечливу інформацію, виробити об'єктивний погляд на події цього переломного моменту і багато в чому виявити історичні корені сучасних соціально-економічних проблем. Ми розглянули події на Закарпатті у хронологічному діапазоні 1944-1950 рр. з різних ракурсів. У їхній неупередженій оцінці ми схилиємося до амбівалентних трактувань з врахуванням неоднозначності історичних тенденцій та їхніх наслідків.

– Радянські війська здобули Закарпаття в ході Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції. До кінця листопада 1944 р. регіон повністю очищено від угорських і німецьких військ. Відтак посередництвом місцевих комуністів Радянський Союз ініціював процес возз'єднання краю з Україною. Термінологічні маркери «включення», «приєднання», «прилучення», «інкорпорація» тощо несуть специфічні смислові конотації. Проте слід чітко розрізняти поняття «возз'єднання» як волевиявлення населення жити в Українській державі, котра на той час мала формат радянської, та «возз'єднання» як інструмент встановлення тоталітарного комуністичного ладу. Тобто історичний феномен об'єктивно мав дві подієво-наслідкові сторони і саме так повинен трактуватися.

– У ході національно-патріотичної кампанії возз'єднання Закарпатської України з УРСР починається превентивна радянізація. За участю представників Червоної армії створювалися органи місцевої влади, діяльність яких спрямували на забезпечення народної ініціативи щодо зміни державно-правового статусу краю за московським сценарієм. Проводяться найнеобхідніші економічні перетворення, що були тактичним кроком нового режиму: земельна реформа в інтересах нужденного селянства, ліквідація безробіття, зменшення податкового тиску тощо. Одночасно запроваджуються базові елементи адміністративно-командної системи.

– В умовах квазідержавного утворення Закарпатська Україна під фактичним диктатом радянського військового командування розпочато політичні репресії, переслідування населення за етнічною ознакою. Тоді угорська і німецька меншини пережили дуже складний час масового репресивного тиску, що тривав протягом післявоєнного десятиліття, аж до 1955 р. Дискримінаційні заходи органів державної влади уповільнили приріст угорського і фактично депопуляцію німецького населення Закарпаття.

– Політичні, соціальні, економічні, релігійні, культурні перетворення у повоєнному Закарпатті проводилися під керівництвом і контролем комуністів за сценаріями з досвіду соціалістичної модернізації в СРСР. Виділяємо два етапи радянізації Закарпаття 1944-1950 рр.: превентивний в часі Закарпатської України (1944-1945); тотальний в умовах Закарпатської області (1946-1950). При цьому НРЗУ доволі швидко перейшла до канонічних заходів «побудови соціалізму» – одержавлення господарства і підризу властивих для капіталістичного устрою ринкових відносин, а також до зрощення партійного і державного апарату.

– Розвиток народного господарства Закарпаття у 1944-1945 рр. відбувався у вигляді реалізації двох протилежних політичних курсів. З одного боку, націоналізували промисловість, транспорт, торгівлю, банки, а з іншого – в

особисту приватну власність передавалася земля. Подальше поглиблення аграрних перетворень виявили справжні цілі. Спочатку НРЗУ через народні комітети наділила безземельних і малоземельних із фондів експропрійованих і конфіскованих угідь з обмежувальними нормами землекористування. Також переселяли бідних горян у низинні родючі місцевості. Потім усупільнили не тільки надану землю, але й ту, що належала селянам раніше. Було ліквідовано приватну земельну власність, що звело нанівець результати попередньої реформи, позитивно сприйнятої населенням. Місцева влада догматично слідувала апробованому в СРСР курсу на колективізацію сільського господарства.

– Утворення 22 січня 1946 р. Закарпатської області стало відліком остаточної радянізації краю. У політичній сфері головний акцент робився на «правильній» кадровій політиці, проведенні перших радянських виборів усіх рівнів. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У направили у регіон тисячі партійних, радянських, господарських, освітянських, медичних та інших працівників. Головним принципом при призначенні на керівні посади різних рівнів було членство у ВКП(б) або ідейна відданість комуністичним ідеалам. Утім, питома вага місцевих вихідців серед управлінських працівників була більшою, ніж у сусідніх областях УРСР.

– Протягом 1946-1947 рр. на Закарпатті проведено три виборчі кампанії: до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих рад. Ці заходи стали завершальним кроком легітимації радянської влади в краї, адже «одноголосне» обрання представників «блоку комуністів і безпартійних» продемонструвало остаточно утворення тут радянського ладу. Основні напрями і практичні завдання радянізації на Закарпатті визначалися не регіональними і місцевими, а центральними і республіканськими структурами. Партійно-державний апарат в області ретранслював і впроваджував у життя настанови центру. Серед методів політичного забезпечення успішного здійснення радянізації в області можна назвати ідеологічну, організаційну і кадрову роботу.

– Для посилення радянізаційного ефекту комуністична влада вдалася до залякування населення і прямих репресій. Тоталітарний режим мав «багатий» досвід придушення опозиційності, накопичений упродовж 1920-1930-х рр. у різних регіонах СРСР. Мешканці Закарпаття доти не зустрічалися з такою могутньою силою, як повоєнна сталінська держава, з розгалуженим каральним апаратом. Опір населення краю процесам радянізації, крім прямих репресій, був послаблений також внаслідок етнічних чисток, депортацій, інтернування, «перевихованням» у т. зв. «трудових таборах» тощо.

– Основою політичних дій центрального й місцевого партійно-державного керівництва з радянізації повоєнного Закарпаття залишалися ортодоксальні положення марксизму-ленінізму. Вони не виходили за межі догматичного відтворення трьох складових більшовицького плану «будівництва соціалізму»: колективізації, індустріалізації та культурної революції. На практиці цей план містив пристосовані до місцевих умов модулі й алгоритми дій.

– Нами доведено, що економіка краю переводилася на директивно-планову систему господарювання, що базувалася на командно-адміністративному принципі з її інкорпорацією до господарського механізму УРСР і СРСР. Ліквідовувалася приватна власність, особиста ініціатива обмежувалась, виробник відчужувався від землі, інших засобів виробництва і від результатів своєї праці. Все це приводило до підриву основ ринкових відносин, пролетаризації закарпатського села.

– Об'єктивним фактом є загальний прогрес народного господарства Закарпатської області після возз'єднання з Україною. Директивно-командна модель одержавленої економіки містила потенціал розвитку екстенсивним шляхом, що було актуально і для Закарпаття, що у складі Першої Чехословацької республіки являло собою аграрно-сировинну окраїну. У радянській історіографії замовчувався той факт, що практика економічного поступу Закарпаття полягала в тому, аби якнайповніше використати ресурси нового регіону України в інтересах відбудови зруйнованого війною господарства СРСР. Йшло неконтрольоване суцільне вирубування лісів, посилювався тиск на заможне і середняцьке селянство з метою організації натуральних поставок державі сільськогосподарських продуктів.

– Найбільш негативно місцеве населення сприйняло колективізацію 1946-1950 рр. Колективне господарство в краї не мало історичного підґрунтя і природних умов. На Закарпатті взагалі не існувало традицій общинного господарювання, особливо в російсько-азійському вигляді. Поняття «колгоспу» у формі негативного ментального образу було відоме закарпатському селянинові завдяки антирадянській пропаганді 1920-1930-х рр. представників української та російської еміграції, чехословацької влади й окупаційного угорського режиму 1939-1944 рр. Населення краю знало і про голодомори в Україні 1932-1933 та 1946-1947 рр., спровоковані тотальною колективізацією.

– Створення колгоспів на Закарпатті просувалося поволі і з великими труднощами. Застосовувалися методи примусу без врахування специфічних історичних, етнічних та інших особливостей краю. Політику тотальної колективізації визначали центральні і республіканські органи, а практичну її реалізацію забезпечував партійно-адміністративний апарат на місцях. При цьому застосовувалися апробовані методи проведення примусової колективізації 1920-1930-х рр. в УСРР-УРСР та у 1939-1941 рр. на західноукраїнських землях – репресії, агресивна агітація, податковий тиск проти заможного селянина. Хоча обласне керівництво у 1950 р. спробувало обґрунтувати перед республіканськими партійними органами недоцільність здійснення колективізації у гірських районах, цей демарш виявився безуспішним. Альтернатива поступового кооперування агровиробництва на Закарпатті була повністю втрачена. Різкий стрибок від дрібнотоварного індивідуального до максимально усупільненого колективного виробництва виявився тупиковим варіантом розвитку.

– Керівництво СРСР у 4-ій п'ятирічці зробило ставку на відновлення промислових підприємств краю, зростання потенціалу промислового виробництва, що для регіону з аграрним перенаселенням могло би мати

позитивне значення. За невеликий час відновили промисловий потенціал довоєнного рівня, побудували нові підприємства завдяки цільовим інвестиціям за народногосподарським планом, через підвищення енергоозброєння виробництва та інфраструктури. Але економічні стимули замінювалися позаекономічними, котрі мали поширення в усіх країнах з аналогічною господарською моделлю. Мова йде про соціалістичне змагання, стахановський рух, нагородження передовиків виробництва (ланок, бригад, підприємств) перехідними Червоними прапорами, розміщення на Дошці пошани, вихваляннями у пресі тощо. Наслідки промислової модернізації краю наразі залишаються проблемою дискусійною.

– Інтегральною метою соціалістичної модернізації є формування органічної соціальної бази нового ладу через зведення особистості у всій її складності до статусу «гвинтика» системи, *homo sovieticus*. Засобами успішного формування «людини нового типу» мали стати активна агітація та пропаганда переваг радянського способу життя, «правильне» тлумачення всіх дій керівництва СРСР, УРСР, області. На Закарпатті запрацювали тисячі агітаторів і лекційних груп. Не менше уваги приділяли цензурі та перевірці книгарень, бібліотек, засобів друкованої інформації. Протягом невеликого проміжку часу на Закарпатті створили значне число первинних установ культури й освіти. Водночас насильно впроваджували одномірне ідеологізоване світобачення. Сподівання на те, що після «визволення» настане справжня свобода будівництва «нового життя» не справдилися. Діячі освіти, науки і мистецтва, які набували досвіду і слави ще у міжвоєнний період, піддавалися всебічному контролю та ідеологічній опіці на предмет «правильного розуміння» марксизму-ленінізму, засад соціалістичного реалізму тощо.

– Найвпливовішим ідеологічним конкурентом комуністичної влади в Закарпатті була церква. Відповідно до радянського законодавства церква була відокремлена від держави, а школа – від церкви. Але держава активно втручалася в діяльність церкви, зокрема активно стимулювала зміну юрисдикції місцевих православних структур у цілях переходу під зверхність РПЦ. Офіційно цей процес розпочався у грудні 1944 р., коли представники закарпатського духовенства перебували в Москві. Остаточо питання переходу Мукачівсько-Пряшівської єпархії під московську юрисдикцію вирішилося після підписання договору про Закарпатську Україну – 22 жовтня 1945 р. на засіданні Священного синоду РПЦ.

– Негативного ставлення на Закарпатті зазнала греко-католицька церква, особливо після ліквідаційного Львівського собору в березні 1946 р. Єпископ Т. Ромжа відмовився «возз'єднувати» греко-католицьку церкву з православною. 1 листопада 1947 р. його вбила радянська спецслужба. Упродовж 1948-1949 рр. органи радянської влади повністю ліквідували структуру греко-католицької церкви в краї: заборонили реєструвати греко-католицькі громади, забрала від них церковні споруди, обклала непомірними податками. Із січня 1949 р. почалися масові арешти греко-католицького духовенства. Із 315 священиків, які були в єпархії перед початком репресій 140 перейшли до православ'я, 175 священиків було репресовано. Репресії не оминули і 10 представників

православного духовенства. Ряд протестантських церков (свідки Єгови, євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти-реформісти) були оголошені протизаконними. Натомість реформати, лютерани, євангельські християни-баптисти під керівництвом ВРЄХБ, Адвентисти сьомого дня були офіційно зареєстровані та перебували під контролем держави.

– Опір населення краю політиці радянзації мав не тільки пасивний або спорадичний характер. Сучасна історіографія наводить приклади справжніх масових селянських бунтів в області, з-поміж яких найбільш відомими є виступи жителів сіл Великі Лучки і Угля. Репресовані сталінською каральною системою, їх учасники були реабілітовані лише в 1990-ті рр. Незадоволеними політикою комуністичної влади виявилися й учасники понад 30 молодіжних таємних організацій. УПА поширила свою діяльність на Закарпаття, особливо в гірських округах. Загони УПА приносили чимало неприємностей місцевому партійному й радянському керівництву, проте цей рух не набув такого масового поширення, як на інших західноукраїнських землях, а з укріпленням радянської влади на межі 1940-х – 1950-х рр. вже не становив значної загрози.

– Радянзація, або ж соціалістична модернізація Закарпаття типологічно ближча до тої моделі, що апробована в республіках Балтії. Наявність перехідного режиму НРЗУ надає ситуації певної схожості з тою, котра мала місце в окремих країнах ЦСЄ, наприклад в Румунії. Ці особливості стосуються самого процесу радянзації, але не її результатів. Включення Закарпаття до нівелюючої тоталітарної політичної системи СРСР у всій повноті її складових, заснованої на одержавленій економіці та ідеологічному одноманітті попри всі регіональні особливості уніфікувало регіон з іншими теренами радянської України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Міщанин В. Радянзація Закарпаття 1944-1950 рр. Ужгород: РІК-У, 2018. 644 с. (51,9 д.а.).

Рецензії:

- Вегеш М., Віднянський С. Рец.: Міщанин В. Радянзація Закарпаття 1944-1950 рр. // Український історичний журнал. 2018. № 5. С. 242-250.
- Вегеш М., Віднянський С. Сторінки історії післявоєнного Закарпаття (Міщанин В. Радянзація Закарпаття 1944-1950 рр.: Монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 644 с.) // Румунсько-українські відносини: історія та сучасність. Сату-Маре – Бухарест, 2018. С. 445-452.
- Вегеш М. Довгогочікувана правда про «радянзацію» Закарпаття // Актуальні проблеми політичної науки. 2018. Вип. 2. С. 208-213.
- Данилець Ю. Ґрунтовне видання про радянзацію Закарпаття // Prawosławny biblijny almanach. 2018. Т. II. S.131-134.

- Данилюк Д. Рецензія на монографію В. Міщанина // Література і культура Полісся. 2018. Вип. 90. № 9. С. 259-262.
- Криськов А. Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 142-144.
- Стародубець Г. Радянізація Закарпаття: спроба формулювання нових дефініцій // Емінак. 2018. № 3. Т.1. С. 149-153.
- Турченко Ф., Буренков В. «Від Підкарпатської Русі до Закарпатської області» // Емінак. 2018. № 2. Т. 2. С. 152-154.
- Bendza M. Радянізація Закарпаття 1944-1950 рр. // Rocznik Teologiczny. 2018. Zeszyt 1. S. 137-141.

Публікації у фахових виданнях

1. Міщанин В. Взаємовідносини окружних народних комітетів Закарпаття з військовими частинами Червоної армії в 1944-1950 рр. (на прикладі Волівського округу) // Carpathica-Karpatika. 2003. Вип. 22. С.69-76.
2. Міщанин В. Колективізація на Закарпатті. Нові документи // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2006. Вип. 17. С.14-23.
3. Міщанин В. Документи Державного архіву Закарпатської області про аграрну політику на Закарпатті в 1944-1950 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2008. Вип. 3. С. 337-340.
4. Міщанин В. Особливості економічного розвитку Міжгірщини в 1946-1950 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2008. Вип. 20. С. 58-60.
5. Міщанин В. Боротьба ОУН-УПА на Закарпатті проти політики колективізації в другій половині 1940-х років // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2008. Вип. 21. С. 43-46.
6. Міщанин В. Закарпатська молодь у школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. С. 155-161.
7. Міщанин В. Функціонування Ужгородського університету в умовах посиленого ідеологічного контролю КППС у перші роки Радянської влади на Закарпатті (1946-1950 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2011. Вип. 26. С. 47-55.
8. Міщанин В. Індустріалізація як один із складових факторів радянізації Закарпаття в 1944-1950 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2012. Вип. 28. С. 38-50.
9. Міщанин В. Втрачені документи Державного архіву Закарпатської області з питання радянізації Закарпаття 1946-1950 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2012. Вип. 29. С. 182-187.
10. Міщанин В. Діяльність крайової «Надзвичайної комісії для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецькими фашистськими загарбниками та території Закарпатської України» (1944-1946 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.

2014. Вип. 2. С. 55-60.

11. Міщанин В. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР 21 грудня 1947 р. – остаточна легітимізація радянської влади // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 73-78.

12. Міщанин В. Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканській парламент (9 лютого 1947 р.): аналіз, хід та результати // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. Історичні науки. 2015. № 2. С. 54-62.

13. Міщанин В. «Всенародні» свята Народної Ради Закарпатської України (1944-1945 рр.) як елемент радянзації Закарпаття // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. 2015. № 8. С. 122-129.

14. Міщанин В. Освітня реформа Закарпатської України (1944-1946 рр.): перехід на радянські стандарти // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2016. Вип. 1. С. 52-59.

15. Міщанин В. Військово-політична ситуація на Закарпатті восени 1944 р. // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. Історичні науки. 2016. №1. С. 34-40.

16. Міщанин В. Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України: нові підходи // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. Історичні науки. 2016. № 2. С. 54-60.

17. Міщанин В. Дискусійні проблеми історії Закарпаття 1944-1950 рр. у розрізі усної історії (за матеріалами етнографічної практики студентів історичного факультету УжНУ 2015 р.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2016. Вип. 2. С. 89-98.

18. Міщанин В. «Визволення», «возз'єднання» і «радянська» Закарпаття в 1944-1950 рр. // Література та культура Полісся. 2016. Вип. 83. Серія «Історичні науки». № 2. С. 66-81.

19. Міщанин В. Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття від 29 червня 1945 р. та його вплив на історичну долю краю // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2017. Вип. 1. С. 32-38.

20. Міщанин В. Комуністи – (не) більшовики: про переведення членів Комуністичної партії Закарпатської України до складу ВКП(б) // Література і культура Полісся. 2018. Вип. 90. Серія «Історичні науки». № 9. С. 77-94.

21. Міщанин В. Радянські освітні перетворення в Закарпатській області 1946-1950 рр.: ідеологічний аспект // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. Вип. 1 (38). С. 34-42.

22. Гордійчук С., Міщанин В. Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи «сталінщини» 1944-1953 рр. // Інтелігенція і влада. Серія: історія. 2015. Вип. 32. С. 142-174.

23. Гордійчук С., Міщанин В. Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті (1946-1956 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2016.

Вип. 1. Ч. 1. С. 75-83.

24. Данилець Ю., Міщанин В. Становище православної церкви в період Закарпатської України (листопад 1944 – січень 1946 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2011. Вип. 27. С. 180-189.

25. Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946-1953 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2013. Вип. 1. С. 46-56.

26. Данилюк Д., Міщанин В. Возз'єднання Закарпаття з Українською РСР в оцінці вітчизняної історіографії (1945-2013) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2013. Вип. 2. С. 167-176.

27. Данилюк Д., Міщанин В. Джерела про радянізацію Закарпаття (1944-1950 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2014. Вип. 1. С. 157-165.

28. Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.) // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. 2015. Вип. 13. С. 52-60.

Публікації у закордонних виданнях

1. Міщанин В. Документи Державного архіву Закарпатської області про аграрну політику на Закарпатті в 1944-1950 роках // Русин. Международный исторический журнал. Кишинев, 2008. № 3-4. С. 84-95.

2. Міщанин В. Закарпатська молодь в школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? // Русин. 2008. № 3-4. С. 124-128.

3. Міщанин В. Нові документи про колективізацію на Закарпатті 1946-1950 рр. // Русин. 2009. № 2. С. 144-154.

4. Міщанин В. Радянізація Закарпаття у другій половині 1940-х рр. // Русин. 2010. № 1. С. 32-43.

5. Міщанин В. «Ждановщина» на Закарпатті // Русин. 2011. № 2. С. 70-86. (Scopus).

6. Міщанин В. Втрачені документи Державного архіву Закарпатської області з питання радянізації Закарпаття 1946-1950 рр. // Русин. 2011. № 4. С. 85-95. (Scopus).

7. Міщанин В. Промисловий розвиток Закарпаття 1944-1950 рр.: перехід на соціалістичну економіку // Русин. 2012. № 4. С. 109-130. (Scopus. DOI: 10.17223/18572685/30/11).

8. Міщанин В. Интернирование и депортации закарпатских венгров в условиях становления советской власти (1944-1945 гг.) // Вестник Томского государственного университета. История. 2017. № 46. С. 47-53. (Web of Science. DOI: 10.17223/19988613/46/6).

9. Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944-1950 рр.) // Русин. 2013. № 4. С. 88-112. (Scopus. DOI: 17223/18572685/34/8).

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Міщанин В. Політика Народної ради Закарпатської України у сфері

аграрних відносин // Возз'єднання Закарпаття з Україною. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 2006. С.131-145.

2. Міщанин В. Проблеми трудової міграції на Закарпатті у другій половині 1940-х рр. // Матеріали за IV міжнародна научна практична конференція «Научно пространство на Европа – 2008». Софія, 2008. Т. 17. С. 23-26.

3. Міщанин В. Колективізація, як один із головних чинників радянізації Закарпаття в 1944-1950 рр. // Июнь 1940-го. Бессарабия и Северная Буковина в составе СССР: Материалы международной научно-практической конференции. М., 2010. С. 263-273.

4. Міщанин В. Земельне питання в діяльності Народної Ради Закарпатської України (листопад 1944 р. – січень 1946 р.) // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Ужгород, 2010. С. 132-143.

5. Міщанин В. Колективізація сільського господарства в румунських селах Рахівського і Тячівського округів у другій половині 40-х років ХХ ст. // Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Ужгород – Сату-Маре, 2011. С. 187-206.

6. Мищанин В. Аграрная политика в Закарпатье в 1944-1950 гг. // История и археология восточноевропейской деревни. Материалы I Международной конференции «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы». Брянск, 2011. С. 117-122.

7. Міщанин В. Роль радіо і преси у пропаганді радянської влади на Закарпатті у 1944-1950 рр. // Україна: культурно-ціннісні виклики. Матеріали круглого столу. Сімферополь, 2012. С. 33-39.

8. Міщанин В. Становлення вищої та середньої спеціальної освіти на Закарпатті у 1945-1950 рр. // Таврійський економічний журнал. Спецвидання з нагоди 20-ї річниці Кримського інституту бізнесу. Сімферополь, 2013. С. 75-78.

9. Мищанин В. Миграционные процессы в советском Закарпатье во второй половине 1940-х гг. // История и археология восточноевропейской деревни. Матер. II Международной научной конференции «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы». Брянск, 2013. Вып. 2. С. 81-88.

10. Міщанин В. Діяльність сільських народних комітетів Закарпатської України 1944-1945 років: на прикладі румунського села Середне Водяне Рахівського округу // Румунсько-українські відносини: Історія та сучасність. Сату Маре, 2015. С. 118-135.

11. Міщанин В. Творення «радянської» культури на Закарпатті в 1946-1950 рр. // Історія України: сучасні виклики: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль, 2015. С. 105-123.

12. Міщанин В. Возз'єднавчі процеси українців Мараморощини в контексті возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР 1944-1945 років // Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. Satu Mare – Cluj Napoca, 2016. С.173-188.

13. Міщанин В. Радянізація і репресії на Закарпатті 1944-1950 рр. // Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму: Зб. статей

за матер. наук.-практ. конфер. К., 2017. С. 149-162.

14. Міщанин В. Доповідні записки уповноваженого ради в справах релігійних культів Петра Лінтура про релігійну політику на Закарпатті (1945-1946 pp.) // *Pravoslávie a súčasnosť*. X. Prešov, 2018. S. 40-48.

15. Міщанин В. Репресії як механізм становлення радянської влади на Закарпатті (1944 – початок 1950-х років) // *Масавья рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці: Науковы зборнік*. Мінск, 2018. С. 243-260.

16. Міщанин В. Атеїстична пропаганда на Закарпатті в 1950-х роках // *Biblia a współczesność*. 2018. R. III. S. 162-188.

17. Міщанин В. Становлення та утвердження комуністичного режиму в Румунії у висвітленні закарпатської періодики // *Румунсько-українські відносини: історія та сучасність*. Сату-Маре – Бухарест, 2018. С. 191-205.

18. Міщанин В. «Статті и стихи националистического характера»: аналіз кримінальної справи Андрія Патруса-Карпатського // *Карпатська Україна – незалежна держава. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року)*. Ужгород: вид-во ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 300-313.

19. Міщанин В., Місюк М. Трансформація системи освіти в період Закарпатської України 1944-1950 pp. // *Розум в ХІХ столітті. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 червня 2012 р. Сімферополь*, 2012. С. 25-32.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Міщанин В. Ідеологічне втручання комуністичної партії в діяльність творчої інтелігенції Закарпаття (1946-1950 pp.) // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2011. Вип. 25. С. 105-110.

2. Міщанин В. Втручання цензури в діяльність редакцій газет, бібліотек та книготоргівлі на Закарпатті в 1944-1950 pp. // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2012. Вип. 27. С. 166-172.

3. Міщанин В. Документи Державного архіву Закарпатської області про релігійну політику радянської влади (1944-1950 pp.) // *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*. 2014. № 3. С. 208-229.

4. Міщанин В. Перші «радянські» закони Народної Ради Закарпатської України (1944-1945 pp.) // *Тисячоліття – Millennium*. 2014. Вип. 1. С. 43-58.

5. Міщанин В. Кордони й адміністративний поділ Закарпатської України (1944-1945) // *Тисячоліття – Millennium*. 2015. Вип. 2. С. 34-49.

6. Міщанин В. Антирелігійна і атеїстична пропаганда на Закарпатті в постсталінське десятиліття // *Наукові записки БІНДЦ ім. архім. Василя (Проніна)*. 2015. № 4. С. 339-361.

7. Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944-1950 pp. в документах центральних державних архівів України // *Тисячоліття – Millennium*. 2016. Вип. 3.

С. 18-33.

8. Міщанин В. Радянiзацiя регионiв i країн: загальне й особливе // Тисячолiття – Millennia. 2017. Вип. 4. С. 97-107.

9. Міщанин В. Ужгород радянський // Екскурсії Ужгородом: навчальний посiбник з iсторичного екскурсознавства. Ужгород: РІК-У, 2017. С. 74-81.

10. Міщанин В. Становлення радянської культурної мережі в Закарпатській області у повоєнні роки. URL: <http://uamoderna.com/md/mishchanyn-sovietization-of-zakarpatia>.

11. Міщанин В. Висвітлення питань релігії і церкви в комуністичній пресі Закарпаття 1944 – початку 1950-х рр. // Наукові записки БІНДЦ ім. архім. Василя (Проніна). 2018. №5. С. 177-184.

12. Міщанин В. До питання про діяльність УПА на Закарпатті // Актуальні проблеми політичної науки. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 198-204.

13. Данилець Ю., Міщанин В. Мукачівський Свято-Миколаївський монастир в 1948-1991 рр.: соціально-економічний розвиток // Наукові записки БІНДЦ ім. архім. Василя (Проніна). 2013. № 2. С. 78-85.

АНОТАЦІЯ

Міщанин В.В. Радянiзацiя Закарпаття 1944-1950 рр. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет» Міністерства освіти і науки України. Ужгород, 2019.

Дисертація є комплексним дослідженням процесів радянiзацiї післявоєнного Закарпаття (1944-1950). У краї після вигнання німецьких та угорських загарбників Червоною армією розгорнувся масштабний процес воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Вікові прагнення закарпатських українців жити в Українській державі, збіглися з геополітичними інтересами СРСР.

Виділено два етапи радянiзацiї Закарпаття: превентивний, в часі існування квазідержавного утворення Закарпатська Україна (1944-1945), і тотальний, в умовах Закарпатської області (1946-1950), адміністративно-територіальної одиниці УРСР. Вказується на головні чинники становлення і утвердження радянської влади в регіоні: організаційно-кадрові та агітаційно-пропагандистські заходи, цензуру, репресії.

Охарактеризовано радянські соціально-економічні перетворення (націоналізація, індустріалізація, земельна реформа, колективізація), культурні та освітні зміни (творення мережі закладів освіти і культури, ідеологічний контроль за творчою інтелігенцією), специфіку державно-церковних відносин (ліквідація та утиски окремих церков).

Ключові слова: радянiзацiя, Закарпатська Україна, Закарпатська область, СРСР, УРСР, радянська влада, комуністична партія, репресії.

АННОТАЦИЯ

Мищанин В.В. Советизация Закарпатья 1944-1950 гг. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины (032 – история и археология). Государственное высшее учебное заведение «Ужгородский национальный университет» Министерства образования и науки Украины. Ужгород, 2019.

Диссертация является комплексным исследованием процессов советизации послевоенного Закарпатья (1944-1950). В крае после изгнания немецких и венгерских захватчиков Красной армией развернулся масштабный процесс воссоединения Закарпатской Украины с Советской Украиной. Вековые стремления закарпатских украинцев жить в украинском государстве, совпали с геополитическими интересами СССР.

Выделены два этапа советизации Закарпатья: превентивный, во времена существования квазигосударственного образования Закарпатская Украина (1944-1945), и тотальный, в условиях Закарпатской области (1946-1950), административно-территориальной единицы УССР. Указывается на главные факторы становления и утверждения советской власти в регионе: организационно-кадровые и агитационно-пропагандистские мероприятия, цензуру, репрессии.

Охарактеризованы советские социально-экономические преобразования (национализация, индустриализация, земельная реформа, коллективизация), культурные и образовательные изменения (создание сети учреждений образования и культуры, идеологический контроль за творческой интеллигенцией), специфику государственно-церковных отношений (ликвидация и притеснения отдельных церквей).

Ключевые слова: советизация, Закарпатская Украина, Закарпатская область, СССР, УССР, советская власть, коммунистическая партия, репрессии.

SUMMARY

Mishchanyn V. Sovietization of Transcarpathia of 1944-1950 years. Manuscript.

Thesis for a Doctor of History degree by specialty 07.00.01 «History of Ukraine» (032 – History and Archeology). State Higher Educational Institution «Uzhhorod National University» of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Uzhhorod, 2019.

Since the expulsion of the occupying Hungarian authorities by the troops of the USSR in Transcarpathia, there are massive totalitarian transformations in the political, social, economic, cultural and religious spheres. Changes that took place in the province from November 1944, touched upon the totality of social relations.

In the conditions of Sovietization, the process of reunification of Transcarpathian Ukraine with Soviet Ukraine took place. The age-old desire of Transcarpathian Ukrainians to live in the Ukrainian state coincided with the geopolitical interests of the USSR. On November 26, 1944, at the First Congress of People's Committees of Transcarpathian Ukraine, a decision was made to leave the country from the Czechoslovak Republic and reunite with the Ukrainian SSR. Soon,

on June 29, 1945, a corresponding Soviet-Czechoslovak treaty was concluded.

The respondent identifies two stages of the Sovietization of Transcarpathia: a preventive, in the time of the existence of the quasi-state state of Transcarpathian Ukraine (1944-1945), and total, in the conditions of the Transcarpathian region (1946-1950), the administrative-territorial unit of the Ukrainian SSR. Preventive sovietization was carried out according to an individual scenario, and during both stages independent steps of local authorities were completely excluded. On the basis of the theory of transitional periods and systemic social changes, the activity of the People's Council of Transcarpathian Ukraine and the Communist Party of Transcarpathian Ukraine in 1944-1945, the central and regional state and party organs of the USSR and the Ukrainian SSR in 1946-1950 was objectively highlighted.

During the preventive Sovietization in Transcarpathian Ukraine, the nationalization of industry and banks was carried out, the national economy was restored and the course for industrialization was launched. Of particular importance were land and monetary reforms, manipulation of important aspects of national, religious, cultural policies. Through regional and district newspapers, lecturers, campaigners, local people were forced to believe in the benefits of socialism, the power of the USSR, the genius of the Soviet leaders, and so on.

The thesis reveals objective and subjective factors of Sovietization, describes in detail the forms and mechanisms of its realization from the time of creation of the Transcarpathian region and the introduction of Soviet legislation. According to the Soviet model, a system of public administration was introduced; an executive vertical of the rural, district, and oblast levels was formed. A significant number of party, soviet, and economic personnel from other regions of the USSR and the USSR were delegated to the oblast. For the final approval of Soviet power during the years 1946-1947, elections to Union and republican parliaments, local representative bodies were held.

Within the framework of socialist modernization of the region, the industrialization and continuous collectivization were accelerated. New enterprises are introducing non-economic traditional methods for stimulating labor for the USSR: the socialist competition, the Stakhanov movement, etc. For a short time, over two years, more than half of the collective farms have been founded in the region by force methods. Since 1950 the Transcarpathian region has joined the all-union campaign of consolidation of collective farms.

Cultural transformations have become an important Sovietization trend. The spread of mass Soviet culture took place through a specific personnel policy, an increase in the network of specialized institutions and amateur art groups. Educational innovations also paid priority attention to the ideology of everyday life-free comprehensive teaching in their native language, the opening of technical schools and universities, the involvement of teachers in propaganda campaigns, the verification of the political maturity of teachers, students, etc. Under the utmost ideological control was all the intelligentsia, especially creative (censorship, a monopoly of the style of socialist realism).

National policy had a repressive nature, since in November 1944 a partial eviction of «hostile» national minorities – Hungarians and Germans – began to

emerge. Between 1945 and 1947, an opt-out of the population between the USSR and Czechoslovakia took place, leaving thousands of inhabitants to leave the land. With the formation of the Transcarpathian region, assimilation processes are intensified, Russification begins. Instead, Transcarpathian youth are sent outside their homeland as cheap labor for the Donbas, and peasants are from collective farms in the southern regions of the Ukrainian SSR.

State-church relations in the region are marked by a universal totalitarian specificity. Initially, the transition of Orthodoxy from the jurisdiction of the Serbian Patriarchate to Moscow was initiated, and Orthodox clergy, in essence, is subordinated to the state through the institution of the Commissioner for Affairs of the Russian Orthodox Church. In 1947 the Soviet secret service killed the unwanted Greek Catholic bishop T. Romzh, and in 1949 the Soviet authorities liquidated the Greek Catholic Church in Transcarpathia. Protestant communities were under strict state control.

In the thesis the reconstruction of the national liberation, anti-Soviet and antikolhospian sentiments of the population was carried out. OUN and UPA acted quite actively in Transcarpathia. The latter created its structure mainly in mountainous areas. In the late 1940's, the liberation and opposition movements were suppressed by the state security organs of the USSR.

It is also noted that events connected with the Sovietization of Transcarpathia are still echoed in mass historical memory. The respondent also tried to find out the common and special in Sovietization of Transcarpathia and other regions of the USSR, countries of Central and Eastern Europe.

Keywords: Sovietization, Transcarpathian Ukraine, Transcarpathian region, USSR, Ukrainian SSR, Soviet power, Communist Party, repressions.

Підписано до друку
26.03.2019. Формат 60x84/16 Гарн.тип Таймс.
Папір офсетний № 1. Ум.-друк. Арк 1,7.
Обл.- вид. арк 1,8. Наклад 100 прим. Замовл. № 72.
Віддруковано з готового оригінал макету

Приватне підприємство „Інватор”
Свідоцтво серія А00 № 385608
88000, м. Ужгород, вул. Мукачівська, 20
тел.: 050 68 38 783